

Bartók István: „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között

Irodalomtudomány és kritika

Budapest: Universitas Kiadó, 2023, 580 l.

FAZAKAS Gergely Tamás

Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, intézetigazgató, egyetemi docens
ORCID: 0009-0003-1653-4648

Bartók István hetvenedik születésnapjára

Az Irodalomtudomány és kritika című sorozat darabjai nem kronológiai rendben készülnek, ezért a kiadványok szakmai olvasói – a korszakkal foglalkozó oktatók, kutatók – között évtizedek óta érzékelhető némi izgatottság abban a tekintetben, hogy egy-egy szakaszt mikor tölti be az adott, várva várt monográfia. Az egyes középkori, kora újkori kritikátörténeti periódusokat a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet („Spenót”) korszakolása alapján már a sorozat indulásakor kijelölte a sorozat szerkesztője, annak ugyan harmadik kötetét publikáló, de az elvi alapokat már a kezdetekkor megfogalmazó, idén száz éve született Tarnai Andor (1925–1994).¹ A későbbi monográfusok ehhez a periodizációhoz igazodnak, amely voltaképpen még ma is elfogadhatónak látszik. A sorozat legújabb, 2023-ban megjelent darabját az a Bartók István jegyzi, aki már két korábbi, a Tarnai-mércének tökéletesen megfelelő monográfiával járult hozzá az Irodalomtudomány és kritikához (valamint annak Klasszikusok alsorozatához), alaposan feldolgozva Sylvester János életművét, illetve a „magyarul szólás” kérdésével foglalkozó reflexiók történetét az 1630–1700 közötti időszakban.² A most recenzeált munka immár a Tarnai-monográfia által felölelt intervallum záró dátumát követően hiányzó fél évszázadot, az 1530–1580 közötti időszakot fedi le, a korábbiakhoz hasonló szakmai minőségben.

Tarnai kötetén túl Bartók másik alapvető kiindulópontja a 16–18. századi magyarországi irodalomelméleti kézikönyvek 1971-ben megjelent áttekintése: az idén szintén megemlékezésre

---

1 TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), doi: [10.1556/9789634540991](https://doi.org/10.1556/9789634540991). – A kéziratot a szerző jóval korábban, 1976 tavaszán zárta le. Lásd uo., 8.

2 BARTÓK ISTVÁN, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); BARTÓK ISTVÁN, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998).

méltó, hiszen éppen százhusz esztendeje született Bán Imre (1905–1990) munkája.³ Míg ő e könyvében a retorikai és poétikai kompendiumokra koncentrált, szegényesnek ítelve a felhozatalt, addig Bartóknak az előbbieken túl a grammatikai és logikai praeceptumokat is feldolgozó, valamint a más műfajú írásokban fellelhető kritikátörténeti reflexiók elemzésével kiegészített legújabb monográfiája jóval árnyaltabbnak láttatja ezt az összetett témakört.

Tarnai és Bán feldolgozásait követően, az 1990-es évektől kezdve Bartók tanulmányai, említett kritikátörténeti könyve és Sylvester-monográfiája, valamint mások (a mostani kötet lektora, Imre Mihály, továbbá Kecskeméti Gábor praeceptumokra irányuló) retorikatörténeti vizsgálatai inspirálták jelentős mértékben az újabb kutatásokat. A felvetett kérdések megválaszolását, illetve metodikáját folytatva egyre több ilyen érdeklődésű – valamint forrásfeltáró és szintetizáló – tanulmány, szövegkiadás és kötet jelenik meg. A publikációk száma megnövekedésének, a szintézisbe bevonandó részeredmények gyarapodásának is következménye, hogy Bartók 2023-as monográfiája nagyjából kétszer olyan hosszú, mint az 1998-as. Annak ellenére, hogy míg a korábbi kötet hetven, addig az újabb könyv csupán ötven esztendő magyarországi irodalomelmélet-történetét tekintette át. Sőt, a frissen feldolgozott korszakban még nem jelent meg magyar nyelvű imádság- és prédikációelmélet, és általában is jóval kevesebb önálló, különösen hazai kiadású kompendium volt forgalomban, mint a következő időszakokban, különösen a 17. század második harmadától kezdve. A korábbi kötetben az akkor még erősebben hiányzó alap kutatások kevésbé tették lehetővé, hogy a különböző műfajú munkák praelimináriáiból és főszövegeiből kiszedegetett, a szövegalkotásra vonatkozó elszórt reflexiókat (a stílusra és a fordításra vonatkozó megjegyzések kivételével) olyan mértékben lehessen egyberostálni, mint a mostani monográfiában, a 16. század középső évtizedeiről szólva.

Bartók a trivium tudományfelosztása alapján tárgyalja önálló egységekben a korszak grammatikai és poétikai irodalmát (3. fejezet), az egyházi és világi retorikai szövegeket (4. fejezet), valamint a logikai munkákat (5. fejezet). Egyrészt a külföldi szerzőségű, de nálunk is ismert, esetleg hazai kiadásban szintén megjelent praeceptumok anyagát tekinti át, másrészt a magyarországi szerzőjű kompendiumok itthoni vagy külföldi kiadásait (mindezekből kevesebb van, mint a későbbi korszakokban). Harmadrészt pedig a kritikátörténeti szempontból figyelembe veendő elszórt megjegyzések és reflexiók, valamint a különféle fordításokban kimunkált grammatikai, logikai, retorikai és poétikai vonatkozású terminus technicusok, kifejezések összegyűjtése és értelmezése Bartók célja. Mindezeket ajánlásokból és előszavakból, illetve számos más szövegtípusból szedegeti össze, korántsem csupán a szakirodalomra hagyatkozva, hanem jelentős részben saját kutatással: külföldi, illetve hazai kiadású, számos későbbi edíción belül magyar kiegészítésekkel ellátott helyesírási kézikönyvekből, glosszákból, szójegyzékekből, szótártöredékekből, oktatási segédkönyvekből, ábécés katekizmusokból, bibliafordításokból stb. (Lásd például 208–235, valamint a *Függelék*ben közölt alapos és szemléletes táblázatokban a latin fogalmak különféle 16. századi fordításkísérleteit.)

Bartók a 16. századi magyarországi grammatikai, poétikai, retorikai irodalmat a kortárs humanista (illetve időben korábbi: középkori) európai kontextus bemutatását követően tekinti át, ám e korszakolásokhoz, műfaji jellegű elkülönítésekhez nemcsak az elfogadottabb felosztásokat

---

3 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971).

használja, hanem időnként utal a nemzetközi szakirodalomban vitatott kérdésekre is. (Például 136–139.) Az említett három tudományterület szoros összefüggését Bartók egyebek mellett az angol Thomas Linacre – Molnár Gergely kiadásában, Johann Sager nyomán kérdés-feleletek formájában átdolgozva, lerövidítve megjelent – *De emendata structura* (Kolozsvár, 1566) című művének részletesebb áttekintésével, azon belül pedig a zeugma alakzatának példájával mutatja meg. Linacre grammatikája egyébként a spekulatív, filozofikus nyelvszemléletet képviseli, a korszak többi összefoglalása, hiszen oktatási funkciójuk volt, mind leíró jellegű. (170–185.)

Bartók nemcsak a kötet céljainak kijelölésekor, a *Bevezetésben* utal arra, hanem az egyes fejezetekben is többször megismétli, hogy a különféle típusú (összefüggő vagy szórta) forrásokból a „nyelvhasználatra vonatkozó gondolkodást”, „a kritikátörténeti érdekű megállapításokat” igyekszik kihüvelyezni, „az irodalmi gondolkodás történetét” vizsgálva. (246; 248; 249.) A példaként idézett szöveghelyeket magában foglaló 3. 5. 3. 1. fejezetben Dévai Bíró Mátyás magyar nyelven írt, először talán 1538-ban, Krakkóban megjelent *Orthographia Ungaricájából* emeli ki az olvasni tudás fontosságát mint az anyanyelvű *Szentírás* tanulmányozásának feltételét hangsúlyozó megjegyzéseket, az olvasástanulás tempójára utaló gondolatokat és ennek kortárs német párhuzamait, valamint a magyar nyelvű könyvek és a szentírásolvasás összefüggését. Mindezt azon a hosszú alfejezeten belül teszi, amelyben a vernakuláris nyelv helyes és szabatos használatáról, olvasásáról és leírásáról, ezek iskolai tanulásáról, gyakorlati hasznairól, valamint az anyanyelvű bibliaolvasásnak az Isten szava megértését szolgáló céljáról szóló 16. századi magyarországi reflexiók szisztematikus összegyűjtését és értelmezését végzi el, részint a szakirodalom, részint saját kutatás alapján, gondos figyelemmel a németországi mintákra is. (235–279.)

A kötet legfontosabb szempontjainak számbavételét követően érdemes áttekinteni az egyes fejezeteket. Az 1. részben a szerző a vizsgált korszak egyik lehetséges – pontosabban, mint Bartók bizonyítja: nagy valószínűséggel csupán a korábbi kutatásban vélelmezett – 15. századi előzményéről beszél. Igaz, itt valójában nem e kritikátörténeti előidőszak vizsgálata lényeges, hanem a 18–19–20. század, amennyiben Bartók a modern szakirodalom e periódusban keletkezett hibáit leplezi le, igen meggyőzően: erősen megkérdőjelezve egy állítólagos Sigismondo Lippi 1490-es magyar grammatikája korábbi feltételezését. (23–33.)

A kötet 2. fejezete (*Újabb adalékok a Sylvester-kutathoz*) egyrészt azokra a historiográfiái, filológiai kérdésekre irányítja a figyelmet, amelyekkel a 2006-os kritikai kiadása (*Grammatica Hungarolatina*), illetve a 2007-ben megjelent Sylvester-monográfiája óta újonnan foglalkozott a szerző.⁴ (Például Budai Ézsaiás 19. század eleji kutatásai, amelyeket Borzsák István nem minden szempontból aknázott ki.) Másrészt Bartók azokat a szakirodalmi eredményeket összegzi, amelyek az utóbbi másfél évtizedben fogalmazódtak meg vagy láttak napvilágot a szerzőnek, valamint néhány más kutatónak (Bitskey István, Ács Pál, Kiss Farkas Gábor, Lőrinczi Réka stb.) köszönhetően Sylvester grammatikájával, illetve *Újtestamentum*-fordításával kapcsolatban. Bartók a tágabb értelemben vett kritikátörténeti vonatkozásokra koncentrálna: a népnyelv és a latin viszonyával foglalkozó reflexiókra, fordítástörténeti kérdésekre, illetve a szaknyelvi terminológia formálódására (főképpen a botanikával és az orvoslással kapcsolatos szókinccsre), s ez utóbbiaknak

4 Iohannes SYLVESTER, *Grammatica Hungarolatina*, szerk. tan., BARTÓK István, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006); BARTÓK, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”.

az Erasmus-féle bibliakiadás és bibliakommentárok befolyásolta alakulására. A 2. fejezet vonatkozásában meg kell jegyeznünk azonban, hogy ha indokolt is a kutatástörténet kritikai vizsgálata, s erre alapozva akár bizonyos filológiai kérdések újrafogalmazása vagy árnyalása, a mintegy 80 lapos könyvrészletnek kevesebb mint a fele foglalkozik szorosabban a 16. századdal. (Ideértve az *Újszövetség*-fordítás második, 1574-ben megjelent bécsi kiadásához fűzött fontos megjegyzéseket, a kiadó, Kaspar Stainhofer ajánlásának eddigi legalaposabb értelmezését. Továbbá Bartók a korábbi szakirodalomhoz képest pontosabban exponálja az a bizonytalanságot, hogy Sylvester az óhitű – katolikus – vagy az újhitű – protestáns – irányzathoz húzott volna inkább. [93–98.]) A fejezet további 45 lapján a szerző a *Grammatica Hungarolatina* és az *Újszövetség*-fordítás kései utóéletét tárgyalja, azzal az egyébként jogos indokkal, hogy „Sylvester munkássága [...] saját korában jóformán hatástalan volt, bő két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy elkezdjék felismerni jelentőségét”. (35.) Sylvester grammatikáját Bartók az anyanyelvű oktatás 18. század végi, 19. század eleji megerősödésének összefüggésében helyezi el, részben debreceni (református és piarista) források alapján, részben pedig a Kazinczy-féle 1808-as újrakiadás (és annak 1807-es próbanyomatványa) történetét rekonstruálva. Az 1541-es kiadású bibliafordítást pedig a historia litteraria 18. századi művelőinek (Bél Mátyás, Bod Péter, Benkő József, Szarka János, Ribinyi János és mások) megjegyzéseit kigyűjtve és elemezve. Noha Bartók ennek a kései korszaknak az áttekintésekor is elsősorban a kritikátörténeti jellegű reflexiókra figyel, világossá téve, hogy a könyvben vizsgált kérdéseknek később is volt relevanciája, azonban e hatástörténeti fejezet helyenként talán túlzott részletessége, a 18–19. századi recepció ilyen terjedelmű és mélységű áttekintése kevésbé indokolt – és némiképpen elvonhatja az olvasói figyelmet – egy olyan kritikátörténeti feldolgozásban, különösen a monográfia elején, amely a 16. századról szól.

Könnyebben indokolható viszont a Sylvester *Grammatica Hungarolatina*jára vonatkozó egyik későbbi fejezet szükségessége, amelyben Bartók a magyarországi kiadású grammatikai és helyesírási kézikönyveket tárgyalja. (247–252.) Itt a szerző a magyar nyelvtani terminológia formálódására koncentrál, Sylvester és Dévai Bíró Mátyás azonos időszakban, az 1530-as évek második felében készülő munkáit vizsgálva, és immár, helyesen, nem részletezi Sylvester 18–19. századi recepcióját. Bartók a kötetben egyébként még másutt is ír Sylvester kritikátörténeti érvényű gondolatairól, bizonyítékként annak, hogy a korábbi szövegkiadása és monográfiája után sem lanyhult érdeklődése a jeles szerző iránt. Ezek közül talán legérdekesebb az a szempont, amely szerint antik előzményei lehetnek Sylvester ismert megjegyzésének, amely az *Újtestamentum*-fordítás előszavában a „naponkid való szólás” (tehát a közbeszéd), illetve az „ínekek, kivált képpen az virág ínekek” (tehát a költészet) között ismer fel hasonlóságot a képes beszéd tekintetében. Bartók – Trencsényi-Waldapfel Imre nyomán – azt elemzi, ahogyan Cicero a *De Oratore*-ban (III. 38.), a *translatio terminusát* magyarázva, az egyszerű emberek tropologikus nyelvhasználatáról ír, illetve ezt veti össze a Sylvesterével. (112–115.) Az a tanulsága Bartók e fejezetének, hogy mindenképpen érdemes figyelembe venni a kora újkori európai, magyarországi kritikátörténetet is akkor, amikor például Friedrich Nietzsche (részben szintén a fenti, általa is idézett cicerói szöveghelyből – „még a falusiak is a szőlő szemeiről beszélnek” – kiinduló) felismerésének, a későbbi nyelvszemléletre nagy hatást gyakorló állításának – „nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége« [...] a nyelv maga szintisztán retorikai fogások ered-

ménye” – előzményeit keressük.⁵ Bartók nyomán tovább lehetne gyűjtögetni e cicerói nyelvfelfogás nyomait az európai, így a magyarországi szöveganyagban, összehasonlítva az effajta megnyilvánulásokat.

Bartók a kötet legterjedelmesebb, 3. fejezetében veszi számba a nyelvhasználatra vonatkozó 16. századi megfontolásokat. (119–279.) Egyrészt azokat a szent nyelvek tanulmányozásához szükséges görög és latin grammatikáknak (héber nyelvű hazai nyomtatvány nem volt a korszakban, csak rövid szövegek), illetve poétikáknak a kritikátörténeti szempontból értelmezhető megjegyzéseit, amely munkák egy része ugyan külföldön jelent meg, de itthon is ismert volt. A fejezet másrészt azokkal a – friss európai humanista nyelvoktatást és nyelvszemléletet közvetítő – munkákkal foglalkozik, amelyeket Magyarországon is kiadtak, vagy akár hazai szerkesztésűek voltak. A grammatikai könyvek áttekintése azért is alapos Bartóknál, mert ezek a munkák nem egyszerűen nyelvtani kérdéseket vizsgálnak, hanem sokat elmondanak szerzőik, forrásaik nyelvszemléletéről (és gyakran irodalomszemléletéről is). A grammatikaszerzők egy része ráadásul poétikai, illetve nagyrészt verstani kérdéseket is szokott tárgyalni a prozódiai fejezetben. A magyar kritikátörténetben ezt elsőként Johann Honter végzi el a számos kiadást megért (1530-tól kezdve krakkói, majd 1535-től brassói) latin grammatikájában, amelyet Bartók a könyv forrásaival összehasonlítva elemez. (185–199.) Honter munkáját a monográfia nemcsak a narratív szövegben, hanem a függelékben közölt egyik táblázatban is alaposan egybeveti Károlyi Péter 1567-es kolozsvári, Bán Imre egy 1970-es tanulmányában és a már említett 1971-es kismonográfiájában is vizsgálta,⁶ elsőként immár nem grammatikafejezetként, hanem önállóan megjelent, magyarországi példaanyaggal is dolgozó prozódiai kézikönyvével. Utóbbi forrásait áttekintve Bartók nemcsak összegzi, hanem ki is egészíti Bán Imre eredményeit, illetve látványos táblázatokban mutatja meg néhány poétikai fogalom és műfaj definíciói közötti azonosságokat és eltéréseket.

A külföldi és hazai publikációk között nincsen eltérés abban a tekintetben, hogy a vizsgált korszakban a felsoroltak voltak azok a munkák, amelyekben elsődlegesen helyet kaptak a nyelvi jelenségekre vonatkozó leírások, valamint a nyelv- és irodalomszemléletről szóló megjegyzések. Ez utóbbiakról a következő időszakban, a 17. századtól kezdődően egyre nagyobb mértékben a retorikákban fognak szólni a szerzők. A fejezet egyik legfontosabb rendszerező eleme, hogy Molnár Gergely kolozsvári grammatikakiadásait – amelyet Bartók meggyőző módon iskolai „tankönyvprogram”-ként mutat be – tárgyalva válnak jól láthatóvá a külföldi szerzőségű, de korszakunkban már szintén hazai kiadású (a Donatus nyomán készült Leonhard Culmann-féle, a Philip Melanchthoné vagy a Linacre-é), illetve a magyarországi szerkesztésű (Molnáré, Honteré) grammatikák szoros összefüggései, valamint eltérései. Utóbbi, vagyis a kü-

---

5 Friedrich NIETZSCHE, „Retorika”, ford. FARKAS Zsolt, in *Az irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta, 5–49 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997), 21, 42. – A szerző retorikai gondolkodásának egyik legjelentősebb elemzője szerint: „a trópusokat Nietzsche nem esztétikailag fogta fel, ékítményként, de nem is szemantikailag, olyan figuratív jelentésként, amely a szó szerinti, tulajdonképpeni megnevezéséből származik. Éppen ennek fordítottjáról van szó. A trópus nem származékos, margiális vagy aberráns formája a nyelvnek, hanem *par excellence* nyelvi paradigma.” Paul DE MAN, „A trópusok retorikája (Nietzsche)”, in Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. FOGARASI György, 124–141 (Budapest: Magvető, 2006), 126–127.

6 BÁN Imre, „Károlyi Péter poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74 (1970): 560–565; BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*

lönbségek elsősorban a népnyelvi (német, magyar) példaanyagra, a latinnal párhuzamos vernakuláris terminológiára vonatkoznak, ugyanis ezek nálunk a 16. század középső harmadában még – a németországi és angliai mintákhoz képest – kevésbé hangsúlyosak, viszont a későbbi kiadásokban lassan erősödik a használatuk.

Míg a monográfia előbb bemutatott, grammatikai fejezete önálló magyar nyelvű munkákat is számba tudott venni a korszakból, a 4. rész (281–416), amely a retorikai irodalomra vonatkozó 16. századi fogalmakkal, gondolatmenetekkel foglalkozik, nem tárgyalhat anyanyelvű világi és egyházi retorikákat, mert ilyeneket majd csak évtizedekkel később írtak, ahogyan azt maga Bartók tekintette át a 17. század hasonló jelenségeivel foglalkozó 1998-as monográfiájában. Éppen ezért ez a fejezet kizárólag a latin (bizonyos esetekben részben görög) nyelvű, külföldi vagy hazai kiadású, de magyar vonatkozású – példányból ismert vagy ismeretlen – kézikönyveket igyekszik számba venni. A kritikátörténetileg értelmezhető, elszórt megjegyzések viszont nemcsak latin, hanem magyar nyelvű forrásokban is megtalálhatók, ezeket Bartók gondosan összegyűjtötte. A világi retorikai ismeretek – amelyeket mintegy negyven lapon dolgoz fel a szerző – legfontosabb témái: az Erasmus nyomán formálódó parömiológiai és episztolográfiai kérdések (utóbbi esetében különösen nagy hatásúak Zsámboky János ars epistolandijai), a ciceronianizmus, a terminusok használata, a latin, illetve anyanyelvű eloquentia. Az egyházi retorikák vonatkozásában pedig Bartók, mintegy száz lapon keresztül, elsősorban a prédikáció és az imádság típusaira, szövegalkotási módszereire, a beszéd elkészítési folyamatából különösen a dispositióra és az elocutióra, továbbá az érvelésmódra, valamint az anyanyelvűség kérdésre és a beszéd közönséghez alkalmaztatásának problémájára reflektáló magyar és latin nyelvű forrásszövegeket mutat be és elemez. Mind a protestáns, mind a katolikus oldallal foglalkozik (kiemelten Dévai Bíró Mátyással, Melius Juhász Péterrel és Bornemisza Péterrel, illetve Telegdi Miklóssal), kitérve a felekezeti hasonlóságokra és különbségekre is. Az elméleti szövegek helyett tehát a különféle műfajú munkák (prédikációk, imádságok, hitvallások, katekizmusok, vitairatok, valamint az e műfajú kötetek ajánlásai és előszavai) adják e fejezet fő forrásbázisát, hiszen ezekben az irodalmi gondolkodás történetére vonatkozó, szövegelméleti szempontból is releváns reflexiókra bukkanhatott a figyelmes kutató.

Ebben a tekintetben ismerhető fel Bartók 1998-as (a 17. század második-harmadik harmadát elemző), illetve a most recenzeált (a 16. század középső évtizedeit vizsgáló) monográfiája közötti legnagyobb különbség, amely a teljes kritikátörténeti sorozat vonatkozásában is fontos szempont. Mégpedig az, hogy milyen mértékben hasonló vagy tér el egymástól a két korszakot tárgyaló kötetek forráshasználata. Ugyanis az új monográfiával vált látványossá, ahogyan a magyar nyelvű ábécék, katekizmusok, olvasókönyvek, prédikációs kötetek, *Miatyánk*-magyarázatok – a 16. század kritikátörténetét kutatva alaposabban vizsgálандó műfajok – a következő időszak feltárása során fokozatosan háttérbe szorulhattak, hiszen egyre több magyarországi (latin, de aztán anyanyelvű) világi vagy egyházi retorikai kompendiumot lehetett számba venni és elemezni.

Bartók a logikával foglalkozó korabeli praeceptumokat is bemutatja az 5. fejezetben: elsősorban Melanchthon, illetve Jodocus Willichius kézikönyveinek magyarországi hatását vizsgálva Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramja keretében. Mivel a grammatikai, illetve retorikai irodalomhoz képest a korszakban kevesebb logikai tematikájú mű jelent meg, illetve az

arisztotelianus–rámista vita még nem bontakozott ki olyan mértékben, mint majd a 17. században, ezért e rész terjedelme jóval rövidebb (417–434), mint a korábbiak.

A szerző a grammatika, retorika és logika tárgyalása során mindig felvázolja a praeceptumirodalom tágabb kontextusát, illetve az olvasót segítve nemcsak a bevezetésekben és az összegzésekben, hanem nyitó summákkal és záró összefoglalásokkal az egyes fejezetek elején és végén is előzékenyen utal előre-hátra a kötetben. De nemcsak e monográfiája, hanem a jelenleg még csak készülő könyve majdani olvasójának munkáját is több tekintetben megkönnyíti Bartók. Mégpedig azzal, hogy egy nemrég megjelent, koncipiáló tanulmányában már jelezte: a következő, az 1580–1630 közötti kritikátörténeti időszakot áttekintő kötetében hasonló szerkezetet tervez, mint ahogyan a most recenzeált könyvét felépítette. Szándéka szerint a vizsgálandó korszakban újonnan elkészült praeceptumok számbavétele, elemzése mellett tovább fogja követni a korábbi, 1580 előtti időszakból továbbélő, latin nyelvű, külföldi és hazai szerzőségű grammatikák,⁷ valamint retorikák, homiletikák, poétikák, logikák és egyéb kompendiumok, tankönyvek kiadás-történetét, az általuk közvetített nyelvi, retorikai gondolkodás, illetve a vonatkozó szakterminológia változásait.⁸

Míg az 1580-ig tartó korszakot tárgyaló, most recenzeált monográfia szolgál a készülő kötet (1580–1630) időbeli előzményeként, addig Bartóknak a fentebb már hivatkozott, 1998-as könyve annak folytatásaként (1630–1700) értelmezhető. A feldolgozandó korszakot (1580–1630) tekintve pedig egy harmadik munka jelent támpontot: Kecskeméti Gábor könyve a magyarországi kritikátörténet azonos periódusával foglalkozik, s 2007-ben szintén az Irodalomtudomány és kritikában (annak Tanulmányok alsorozatában) jelent meg.⁹ Ez a kötet kitüntetten a retorikai és a homiletikai irodalomra (kézikönyvekre és más forrásokra is) fókuszál, annak németországi protestáns kontextusának egy részét szintén megmutatva, és csak érintőlegesen utal grammatikai, logikai, poétikai kérdésekre. Maradt tehát még bőven feltárandó terület Bartók következő monográfiájának is, a két kötet együtt, egymást kiegészítve várhatóan e fontos magyarországi kritikátörténeti korszak közel teljességét lesz képes megmutatni.

Bartók most megjelent, illetve készülő könyvének kronológiai egymásra következője szempontjából tulajdonképpen másodlagos, de módszertani vonatkozásban megfontolandó az a kérdés, hogy egy kritikátörténeti szempontból értelmezhető kora újkori kiadványt ahhoz a korszakhoz érdemes-e sorolni, amelynek *elején* jelent meg, vagy inkább az előzőhöz, amelynek éppen a *végén* íródott. Ilyen például Laskai Csókás Péter latin nyelvű, a korszak legtöbb imádságformálási megjegyzését tartalmazó *Miatyánk-értelmezése (Speculum exilii et indigentiae nostrae)*, amely

7 Például Culmann, Melanchthon – újdonságként Petrus Ramus – munkái, illetve Molnár Gergely tankönyvkiadásai, Szikszai Fabricius Balázsnak az előző korszakban még csak kéziratos *Nomenclaturája* stb.

8 Lásd BARTÓK István, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között: Programtanulmány egy tervezett monográfiához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 782–799, 784–785, doi: [10.56232/ItK.2022.6.04](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.6.04). Lásd még a monográfiát előkészítő további tanulmányok közül például: BARTÓK István „»Az jó követés [...] igen hasznos«: Szövegalkotási szempontok megfogalmazásai 16–17. századi irodalmunkban”, in *Balázs 75: Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára*, szerk. BÉLA Bálint, LATZKOVITS Miklós és MAJOROS Viktória, 115–124 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024).

9 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

ugyan 1581-ben látott napvilágot Brassóban, mégis a most recenzeált, tehát 1580-nal lezáruló monográfiájában tárgyalja Bartók részletesen (369–373; 380–381; 385; 398–401; 409–416), s nem a következő, a 16–17. század fordulója körüli évtizedeket áttekintő, majdani könyvében. Nyilvánvalóan igaz Bartók megállapítása: „[b]izonyosra vehetjük, hogy a közel ezer lapnyi munka nem egy év alatt készült el”, amivel azt indokolja, hogy „tárgyalása az előző korszakhoz tartozik”.¹⁰ Ám ha Bartók számára egyéb kora újkori praeceptumok, illetve más forrásokban elszórt, kritikátörténeti szempontú megjegyzések esetében éppen azok hatástörténete tekintendő fontosnak,¹¹ akkor a módszertani következetesség miatt talán szerencsésebb lett volna, ha nem a keletkezés (máskülönben amúgy sem rekonstruálható) folyamatát, hanem a megjelenést követő (legalább részben feldolgozható) recepció időszakát állítja Laskai könyve esetében is a középpontba. (Ahogy például tette ezt Félegyházi Tamás ötször kiadott katekizmusáról szólva, amelynek első edíciója 1579-ben jelent meg Debrecenben, a munkának az elocutio kérdéseire vonatkozó, visszafogottságra sarkalló megjegyzéseit mégis a készülő monográfiában fogja taglalni Bartók, ahogy az egyik előtanulmányából kiderül.¹² Mostani kötetében Félegyházi e katekizmusát más téma feldolgozása során azért szintén hivatkozza: röviden összefoglalja az imádságszerkezeti részekre és a pronuntiatióra vonatkozó megjegyzéseket. [377; 384; 412.]

Bartók megoldása (vagyis Laskai 1581-es megjegyzéseinek tárgyalása a mostani kötetben) természetesen szintén indokolható, illetve az efféle, módszertani rész kérdések mérlegelésének lehet haszna a mostani és a készülő kötet olvasói számára, tanulsága a további kritikátörténeti feltárások szempontjából. Az újabb kutatási eredmények alapján pedig szintén fontosnak tűnik az Irodalomtudomány és kritika sorozat első kötetétől kezdve felmerülő elméleti, kritikátörténeti szempontú, a vizsgálandó műfajokra, a figyelembe veendő nemzetközi kontextusra vagy éppen a korszakolásra vonatkozó kérdések újrafeltétele, illetve átdolgozása. Ahogy azt Bartók is megteszi az előző, 1630–1700 közötti időszakot tárgyaló 1998-as könyvének,¹³ illetve mostani kötetének (13–21) előszavaiban, bevezetéseiben és a főszövegben is több helyen. Hiszen az előző Bartók-monográfia óta eltelt negyedszázad alatt a saját és mások tapasztalatai alapján is legalább részben talán másként fogalmazhatók meg ezek, vagy éppen módosult a pontosítási, finomítási igény, s még inkább: gazdagodtak a válaszlehetőségek. Érdemes lehet tehát a következő, Bartók munkájaként most készülő kötet elején, illetve egyes részelemzésekben is majd megismételni, némileg másképpen megfogalmazni vagy újragondolni azokat a felvetéseket, esetleg óvatos kétségeket vagy megerősítő érveket, amelyek legalább 1984 óta jelen vannak a magyarországi (középkori és kora újkori témájú) kritikátörténeti kutatásokban.

Bartók monográfiája azonban nem csak Tarnai negyven évvel ezelőtt megfogalmazott s jelentős részben máig érvényes szempontjainak finom kidolgozása miatt illeszkedik a sorozatba, s válik annak kiemelkedő darabjává. A kötet metaforikus címe is látványosan mutatja meg a szériához tartozás megkérdőjelezhetetlenségét, amennyiben a Tarnaiéhoz, illetve a sorozat azóta megjelent, többi kötetéhez hasonló módon igen találó, korszakspecifikus, az adott periódus

10 BARTÓK, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között...”, 788.

11 Lásd például a fentebb már tárgyalt Sylvester-fejezetet (35–117), valamint a recepció esetleges hiányára felhívó, figyelmes megjegyzéseit, például Sylvester grammatikái, illetve Dévai Bíró helyesírási kézikönyvei ortográfiai hatásának elmaradására. (252.)

12 BARTÓK, „Az jó követés...», 120–121.

13 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 13–20.

magyarországi kritikátörténeti gondolkodását jól jellemző, már-már szinekdochéként értelmezhető idézetet talál.¹⁴ A Bornemisza Péter 1558-as *Magyar Életrájának* latin nyelvű utószavából származó citátum, úgy vélem, egyúttal a monográfia szerzőjének mentalitásáról tanúskodik, s talán az *ars poeticájaként* is értelmezhető: „tőlünk telhetőleg művelni [excolere] és gazdagítani [locupletare].”¹⁵ A mondat a szakmai felelősség felvállalásával együtt fejezi ki a precíz filológiai munka alázatát: a kutató és tanár mindent megtett azért, hogy a magyar kritikátörténet – s egyúttal a magyar humán tudományosság – invenciózus és szorgalmas tevékenységének köszönhetően gyarapodjon. E jelentékeny gazdagodás elismeréseképpen nem kerülhetett volna méltóbb helyre a 2024 szeptemberében Debrecenben átadott Klaniczay-díj, mint e monográfia szerzőjének, és egyben a sorozat következő, már készülő, a szakmában újra izgatottan várt darabja alkotójának, Bartók Istvánnak a kezébe. Legyen ez a megérdemelt dicsőség az önmagát és szakmai munkálkodását rendszerint a minutio formai toposzával és derűs ömiróniával megjelölt szerző hetvenedik születésnapján – amiként a Bornemisza-idézet eleje mondja – „[m]inden józan ítéletű ember előtt ismeretes”!

---

14 A sorozat e címadásának hagyományáról lásd KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaldott...*”, 9–10. Ahogyan e szöveghelyen is szerepel: Bartók invenciója, a trópussorba illeszthető címötlete 2001-es: BARTÓK István, „»Írás magyar nyelven«: Bornemisza Péter programnyilatkozatának kritikátörténeti jelentősége”, in *Ritók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, 7–8 (Budapest: Rebakucs, 2001), 7–8. Az idézetet már 1998-as monográfiájának előszavában is leírta: BARTÓK, „*Sokkal magyarab-búl...*”, 13.

15 Ritoókné Szalay Ágnes fordítása; a címben közölt kifejezés kontextusát lásd Bartók könyvének mottójaként. (5.) A fontos idézetet elemzi is Bartók a monográfiájában, időben és térben alaposan contextualizálva azt. (254–267.)